

9. A KAPITALISTA SZELLEM KIBONTAKOZÁSA

Széles körben elterjedt az a téves nézet, miszerint a nyugati kapitalizmus kibontakozásának tulajdonképpen a *népességnövekedés* volt a döntő feltétele. E nézettel szemben jelentette ki Marx, hogy minden gazdasági korszaknak megvan a maga népesedési törvénye. Noha ebben az általános formában Marx tétele semmiképpen sem tartható, esetünkben mégis van némi létjogosultsága. A nyugati népesség növekedése a XVIII. század elejétől a XIX. század végéig volt a leggyorsabb. Ugyanebben az időben Kínában is legalább ilyen intenzív

54 / Lásd 216. o. és k., 233. o. és k.

55 / Vö. S. Bannister: William Paterson. 2. kiadás, London, 1860.

56 / Vö. A. Prentice: History of the Anti-corn-law League. 2 kötet, London, 1853.; A. Mongredien: History of the Free-trade Movement in England. London, 1881.; J. Morley: Life of Richard Cobden. 3. kiadás, 2 kötet, London, 1902.; R. H. J. Palgrave: Dictionary of Political Economy. 3 kötet, London, 1895.

volt a népszaporulat: a népesség száma (még ha számításba vesszük is az elkerülhetetlen túlzásokat) 60–70 millióról 400 millióra növekedett, ami nagyjából megfelel a nyugati növekedésnek. Ennek ellenére Kínában nem fejlődött, hanem éppen hogy visszaszorult a kapitalizmus. A népességnövekedés ugyanis ott más rétegeket érintett, mint nálunk. A népszaporulat következtében Kína kisparasztok tömegétől nyüzsgő ország lett; annak az osztálynak a létszáma viszont, amely a mi proletariátusunknak felelhetne meg, csak annyiban növekedett, amennyiben a külföldi piac lehetővé tette a kulik – a „kuli”⁵⁷ eredetileg indiai kifejezés és a szomszédot vagy a nemzetséghez tartozót jelenti – alkalmazását. Az európai népességnövekedés valóban hozzájárult a kapitalizmus kialakulásához, pl. annyiban, hogy kisebb népesség esetén hiányzott volna a szükséges munkaerő; a népességnövekedés mint olyan azonban önmagában soha nem hozott létre kapitalizmust. Ugyanígy a *nemesfém beáramlását* sem szabad – *Sombarthoz* hasonlóan⁵⁸ – úgy feltüntetni, mintha ez lett volna a kapitalizmus kialakulásának egyetlen oka. Adott helyzetben a nemesfém-behozatal növekedése előidézhethet ugyan árforradalmakat (mint pl. 1530 után Európában), és ha ehhez még más kedvező körülmények is hozzájárulnak – mondjuk kialakulóban van a munkaszervezet meghatározott formája –, akkor a fejlődést fölgyorsíthatja az a tény, hogy bizonyos rétegek nagy készpénztartalékok birtokába jutnak. India példája azonban jól mutatja, hogy a nemesfém-behozatal önmagában még nem hozza létre szükségképpen a kapitalizmust. A római impérium idején hatalmas tömegű nemesfém – évente mintegy 25 millió sestertius – áramlott az országba a külkereskedelemben értékesített indiai áruk ellenértékeként. E beáramlás következtében azonban csupán kereskedelmi kapitalizmus jött létre, s az is csak korlátozott mértékben. A nemesfém legnagyobb része a rázsák kincsét gyarapította, vagyis kikerült a forgalomból ahelyett, hogy készpénzként racionális kapitalista vállalkozások megteremtésére fordították volna. Ez azt mutatja, hogy teljes egészében a munkaszervezet adott formáján múlik, hogy mire vezet a nemesfém-behozatal. Az amerikai nemesfém a földréz felfedezése után elsősorban Spanyolországba áramlott; Spanyolországban azonban a nemesfém-behozattal párhuzamosan visszaszorult a kapitalista fejlődés. Ebben több dolog is közrejátszott: egyfelől a comuneros-felkelés leverése és a spanyol grandok kereskedelmi politikájának fölbomlása, másfelől pedig az, hogy Spanyolország főként háborús célokra fordította a beáramló nemesfémennyiséget. Következésképpen a nemes-

57 / G. Oppert: The Original Inhabitants of India. London, 1893. 131. o., idézi a „Handwörterbuch” Kulik c. szócikke (3. kiadás, VI. kötet).

58 / W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. I. kötet, 577. o. és kk.

fém éppen csak érintette Spanyolországot, valójában nem is beáramlott, hanem inkább keresztüláramlott az országon, és Spanyolország helyett azokra az országokra volt megteremkenyítő hatással, amelyekben már a XV. században megindult a munkaszervezet átalakulása és ennek következtében kedvezőek voltak a feltételek a kapitalizmus kialakulásához.⁵⁹

A nyugati kapitalizmust tehát nem a népességnövekedés és nem is a nemesfém-beáramlás hozta létre. Az európai kapitalizmus fejlődésének *külső* feltételei inkább *földrajzi* természetűek. Kínában és Indiában a rendkívül magas szállítási költségek – ezen a vidéken a forgalom szinte kizárólag a szárazföldön bonyolódott – szükségképpen komoly akadályt jelentettek azon rétegek számára, amelyek helyzetüknél fogva hasznot tudtak volna húzni a kereskedelemről, és amelyeknek módjuk lett volna a kereskedelmi tőkére kapitalista munkaszervezetet alapozni. Nyugaton viszont nem volt ilyen akadály: a beltenger jellegű Földközi-tenger és az egyes területeket összekötő számtalan folyó nagyon is kedvezett a fejlődésnek. A földrajzi tényezők jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni. Az antik kultúra kifejezetten tengerparti kultúra volt. A beltenger jellegű Földközi-tengeren (szemben az állandó tájfunok miatt veszélyes kínai vizekkel) igen jók voltak a közlekedési lehetőségek, az antikvitásban mégsem alakult ki a kapitalizmus. Az újkorban is sokkal intenzívebb volt a kapitalista fejlődés Firenzében, mint mondjuk Genovában vagy Velencében. A nyugati kapitalizmus *nem* a tengeri kereskedelem központjaiban, hanem a szárazföld belsejében levő iparvárosokban születte meg. Kedveztek a kapitalista fejlődésnek a háborús szükségletek, pontosabban nem a háborús szükségletek mint olyanok, hanem a nyugati hadsereg egészen sajátos formában megjelenő szükségletei, és kedveztek – de megint csak nem általában véve – a luxusszükségletek is. A luxusszükségletek inkább irracionális formákat eredményeztek: kis műhelyeket, „atelier”-ket Franciaországban, Németországban pedig kényszertelepítéseket – néhány német fejedelem udvarában ugyanis kényszerrel telepítették le a munkásokat. Végső soron a tartós racionális vállalkozás, a racionális könyvvitel, a racionális technika és a racionális jog teremtette meg a kapitalizmust, de ezek a tényezők megint csak nem önmagukban hatottak. A kapitalizmus létrejöttéhez ezeken kívül feltétlenül szükség volt a *racionális szellem kialakulására, az életvitel racionalizálására* és egyfajta *racionális gazdasági ethoszra*.⁶⁰

59 / Vö. M. J. Bonn: Spaniens Niedergang während der Preisrevolution des 16. Jahrhunderts. Stuttgart, 1896.

60 / Vö. M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. kötet, 30. o. és kk.

Az erkölcs és az erkölcsi normákból kibontakozó gazdasági viszonyok kezdeténél mindig és mindenütt *tradicionalizmussal* találkozunk: minden etika kiindulópontja a tradíció szentsége, vagyis az ősök által áthagyományozott formáknak – beleértve a kereskedelem és a gazdálkodás hagyományos formáit is – a tiszteletben tartása és továbbvitele. Ez a tradicionalizmus még a jelenkorban is létezik. Elég egy emberöltőt visszamennünk, amikor teljesen hiábavaló lett volna azzal a céllal megduplázni egy meghatározott földterület lekaszáására elszegődött sziléziai mezei munkás bérét, hogy ez majd fokozott erőfeszítésre ösztönzi; ezzel éppen ellenkezőleg, arra ösztönözték volna a munkást, hogy felére csökkentse teljesítményét, hiszen most már feleakkora teljesítménnyel is megkeresheti hagyományos bérét. Általában pontosan ez motíválja a tradíciók megőrzését – az ti., hogy az emberek vonakodnak és egyáltalán, képtelenek is letérni a kitaposott ösvényekről. Az eredeti tradicionalizmust azonban két körülmény lényegesen fölfokozhatja. Egyfelől *anyagilag érdekek* fűződhetnek a tradíciók megőrzéséhez: Kínában például kísérletet tettek bizonyos szállítási útvonalak megváltoztatására, illetve racionálisabb szállítóeszközök és szállítási útvonalak igénybevételére, ezek a kísérletek azonban akadályba ütköztek, mert néhány hivatalnok mellékjövedelmét fenyegették; hasonló dolgokkal nyugaton is találkozhatunk a középkorban, de még az újkorban is a vasútépítésekénél. Az ilyen hivatalnoki, földesúri és kereskedői különérdekek döntően hozzájárultak a tradicionalizmus megerősödéséhez és a racionalizációs törekvések visszaszorításához. De még nagyobb hatásuk volt a kereskedelemben eluralkodó *mágikus sztereotípiáknak*, melyek abból a mélyen gyökerező félelemből fakadtak, hogy a megszokott életvitelben bekövetkezett legkisebb változásnak is kedvezőtlen mágikus következményei lehetnek. Az ilyen sztereotípiák mögött rendszerint valamilyen gazdasági előnyhöz fűződő érdekek is meghúzódtak, rendkívül erős hatásuk azonban mégis azon alapult, hogy az emberek általában hittek a mágikus veszélyben és komolyan tartottak tőle.⁶¹

Ezeket a tradicionális akadályokat *nem valamiféle szerzési ösztön megnyilvánulásának köszönhetően sikerült leküzdeni*. Gyermeteg gondolat, hogy racionális és kapitalista korszakunkban erősebb volna a szerzési hajlam, mint más korokban volt. A modern kapitalistákat sem hatja át erősebb szerzési vágy, mint mondjuk egy keleti kereskedőt. Ráadásul a tiszta formájában megnyilvánuló

61 / Kínával kapcsolatban lásd: *Chen Huan Chang: The Economic Principles of Confucius and his School*. New York, 1911.; [*J. J. M. de Groot: Universalismus*. Berlin, 1918. 12. és 13. fejezet, különösen a 374. o. és klc. – *J. W.*]

féktelen szerzési ösztön gazdasági szempontból merőben irracionális eredményekre vezetett: az olyan embereknek, mint Cortez és Pizarro – akikben talán a legnagyobb valószínűségben öltött testet a fékevesztett szerzési vágy – a leg-halványabb elképzelésük sem volt a racionális gazdálkodásról.

Ha a szerzési hajlam mint olyan általános jelenség, akkor az a kérdés, hogy milyen feltételek mellett lehet legitimálni és racionálisan mérsékelni, vagyis milyen körülmények között fog olyan racionális képződményeket létrehozni, amilyenek pl. a kapitalista vállalkozások.

A szerzés kapcsán eredetileg két különböző magatartásforma élt elkülönülten egymás mellett: befelé a tradicionális köztársaságok érvényesültek, a törzs, a nemzetség és a házközösség tagjait a kölcsönös könyörületesség vallási köteleke fűzte egymáshoz, ami az ily módon egymáshoz tartozók körén belül kizárta a gátlástalan hasznoszerzést, kifelé viszont gátlástalanul érvényesült a szerzési vágy, mivel minden idegen eredendően ellenségségné számított, akivel szemben bármi megengedhető. Másfajta *morál* érvényesült tehát a *közösségen belül*, és más volt a *kívülről szembeni viselkedés morálja*. A fejlődés mármint abból indult ki, hogy az egyik oldalon a kalkulálhatóság behatolt a tradicionális szervezetekbe, és belülről kezdte ki a kölcsönös könyörületesség régi vallási kötelekét. Amint egy családi közösségen belül megjelenik az elszámolás, amint megszűnik a szigorú értelemben vett kommunisztikus gazdálkodás (lásd 104. és 187. o.), vége a naiv könyörületességnek és nincs ami fékezze a szerzési ösztönt. A fejlődésnek ez a vonala különösen a Nyugatra jellemző. Ugyanakkor az a tény, hogy a szerzés elve bekerül a belgazdaságba, némileg mérsékli a gátlástalan nyereség-hajhászt. Az eredmény *a szerzési ösztönnek mérsékelt játékeret biztosító szabályozott gazdaság*.

Részleteit tekintve a fejlődés különféle formákban játszódott le. Babilóniában és Kínában a kommunisztikus vagy közületi gazdálkodást folytató nemzetségeken kívül a szerzési ösztön megnyilvánulásának nem volt objektív akadálya. Ezekén a területeken mégsem alakult ki a modern kapitalizmus. Indiában a korlátozások csak a két legfőbb rétegre, a bráhmanokra és a radzsputikra vonatkoztak. E két kaszt tagjainak nem volt szabad bizonyos foglalkozásokat űzniük. Egy bráhman lehet szakács, hiszen egyedül ő tartja tisztán a kezét; de ha kamatra ad kölcsönt, éppúgy deklasszálódik, mint a radzsputi. A kereskedőkaszt tagjának viszont szabad kamatra pénzt kölcsönöznie, és az indiai kereskedelemben tapasztalható gátlástalanság a maga nemében páratlan a világon. Ami végül az antikvitást illeti, a kamatnak itt csak legális korlátai voltak; a római gazdasági élet morálját a *caveat emptor* elv jól jellemzi. Ennek ellenére itt sem alakult ki a modern kapitalizmus.

Végeredményként tehát az a sajátságos következtetés adódik, hogy a modern kapitalizmus csírát *olyan területen kell keresnünk, ahol a keleti és az antik szemlélettől különböző, de mégis tökéletes gazdasági felfogás uralta a gazdasági életet.*

Az egyház gazdasági moráljának éthoszát tömören tükrözi az egyház ítélete a kereskedőről, amelyet feltehetőleg még az arianizmustól vett át: *homo mercator vix aut nunquam potest Deo placere*⁶² – kereskedni lehet ugyan büntetlenül, de Istennek tetsző módon nem. Ez a tétel egészen a XV. századig érvényben volt, és – a megváltozott gazdasági viszonyok nyomására – először Firenzében történtek óvatos kísérletek az enyhítésre. A katolikus és az azt követő lutheránus etika mindenféle kapitalista törekvéssel szemben táplált mély ellen-szenve lényegében a személytelen viszonyoktól való félelemből ered: attól féltek, hogy a kapitalista gazdaságon belül az emberek – a vállalkozó felek – közti kapcsolatok elszemélytelenednek. Ez a személytelen jelleg ugyanis bizonyos emberi viszonyokat eltávolít az egyháztól, a személytelenné vált viszonyok kivonják magukat az egyház erkölcsi befolyása alól, így módon tehát lehetetlené válik, hogy az egyház etikailag szabályozza és az egyházi erkölcs áthassa a viszonyokat. A rabszolgatartó és a rabszolga közti viszonyok etikailag közvetlenül szabályozhatók. A jelzálog-hitelezőt a jelzálog fedezetűl szolgáló birtokhoz, vagy az ugyanazon váltó hátiratán szereplő forgatókat egymáshoz fűző viszonyokat azonban rendkívül nehéz – ha nem lehetetlen – erkölcsileg megítélni.⁶³ Az ennek következtében kialakuló egyházi felfogás eredményeként a középkori gazdasági erkölcs kizárta az alkut és a szabad konkurrenciát, és a *iustum pretium* alapelve, valamint arra épült, hogy mindenkinek biztosítani kell a megélhetési lehetőségeket.

A középkori eszmekör fölbomlása miatt nem szabad a zsidókat okolnunk, mint ahogy azt W. Sombart teszi⁶⁴. A zsidók helyzete a középkor folyamán egy nem kasztjellegű környezetben élő indiai kaszt helyzetéhez hasonlítható: a zsidóság páriánép volt. Az persze különbséget jelent, hogy az indiai vallás ígérete szerint a kasztrendszer örök érvényű. Az egyén sorozatos újjászületések útján valamikor – mindenkor érdemeitől függ, hogy mikor – eljuthat a menny-

62 / Corpus iuris canonici, Dist. LXXXVIII, Decretum Gratiani 11. c., Pars I. (Ps.-Chrysostomus, Super Mattheum); [vö. J.-P. Migne: Patrologiae cursus completus. Series graeca, 56. kötet (Párizs, 1862.), Sp. 839. – J. W.].

63 / Vö. M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. kötet, 544. o.; [ugyanő: Wirtschaft und Gesellschaft. 4. kiadás, 353. o. – J. W.].

64 / W. Sombart: Die Juden und das Wirtschaftsleben. München és Lipcse, 1911. 6. kiadás, 1928.; [Sombart bírálatához lásd: M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. 4. kiadás, 368. o. és kk. – J. W.].

országba, de ez a felemelkedés csak a kasztrendszeren belül lehetséges. A kasztrendszer örök; és kutyák belében jut a pokolra az az elvetemült, aki megpróbál kiválni a kasztjából. A zsidó vallás viszont azt igéri, hogy egykor majd fordított kasztviszonyok uralkodnak. A jelenben a zsidóság megbélyegzett páriánép: vagy atyái bűneiért bűnhődik – így szól Ézsaiás látomása –, vagy a világ üdvéért szenved – ez lenne Názárethi Jézus küldetésének értelme –, s ebből a helyzetből csak egy társadalmi forradalom válthatja meg. A középkori zsidóság a polgári társadalmon kívül álló vendégnép volt: a városi polgárság szervezeteibe pl. egyáltalán nem kerülhettek be zsidók, ugyanis nem vehettek részt az úrvacsorán, tehát nem tartoztak a *coniuratio*-hoz. Nem a zsidóság volt az egyetlen vendégnép (lásd 165. és 180. o.), hasonló helyzetben voltak pl. a kavérok is. A kavérok pénzügyekkel foglalkozó keresztény kereskedők voltak, akik – éppúgy, mint a zsidók – a fejedelmek védelme alatt álltak és fizetség fejében kapták meg a pénzkereskedelem jogát. A zsidókat azonban döntően megkülönböztette a keresztény vendégnépektől az a tény, hogy egy zsidó sem *commercium*-ra, sem *conubium*-ra nem léphetett keresztényekkel. A keresztények eleinte minden aggályoskodás nélkül élvezték a zsidó vendégszeretetet, ellentétben a zsidókkal, akik attól féltek, hogy vendéglátójuk nem veszi figyelembe az étkezésre vonatkozó rituális előírásokat. A középkori antiszemitizmus első fellángolása idején azonban a zsinatokon arra intették a hívőket, hogy ne viselkedjenek méltatlanul és ne fogadják el a zsidó vendéglátást, hiszen a zsidók a maguk részéről megvetően elutasítják a keresztény vendégszeretetet. Ezra és Nehémia óta szigorúan tilos volt a zsidók számára keresztényekkel *conubium*-ra lépni. A zsidók páriahelyzetének okai közé tartozik továbbá az is, hogy bár zsidó kézművesség létezett – sőt Szíriában még zsidó lovagok is voltak –, de a zsidó paraszt egészen kivételes jelenség: a mezőgazdasági munka ugyanis gyakorlatilag összeegyeztethetetlen a rituális előírásokkal. Abban is elsősorban rituális okok játszottak szerepet, hogy a zsidók zömében a kereskedelem, különösen a pénzkereskedelem területén fejtették ki gazdasági tevékenységüket (lásd 164. o.). Igen dicséretes dolognak számított, ha a jámbor zsidó jeleskedett a törvények ismeretében, márpedig a törvények tanulmányozását messze legkönnyebben a pénzkereskedelemmel lehetett összeegyeztetni. Ehhez még az is hozzájárult, hogy az egyház uzoratilalma bűnösnek nyilvánította a pénzkereskedelmet, és így az egyházi törvényen kívül álló zsidók bonyolították a kereskedelmi életben nélkülözhetetlen pénzügyleteket. Végeredményben a zsidóság megőrizte az egymás közti és a kívülállókkal szembeni viselkedésnek azt a kettős morálját, amely eredetileg általánosan jellemző volt: az idegentől, aki nem tartozik a testvéri közösséghez és az egymást

támogató tagokhoz, megengedett dolog kamatot szedni. Ebből a kettősségből születtek továbbá a gazdasági szempontból irracionális üzletek: mindennek előtt az adóbérlés és az állam finanszírozásának mindenféle formája. Az évszázadok folyamán a zsidók rendkívül járatossá váltak az ilyen üzletek bonyolításában, s ez olyan jó hírustet keltette, hogy mindenütt őket keresték. Ez azonban páriakapitalizmus, s nem a kapitalizmus nyugaton kialakult racionális formája volt. A modern gazdasági szervezet megteremtői, a nagyvállalkozók között nem is nagyon találunk zsidókat: a tipikus nagyvállalkozó keresztény volt, s maga a típus csakis a kereszténység talaján képzelhető el. A zsidó gyáros ezzel szemben modern jelenség. Ha másért nem, a zsidóknak már csak azért sem lehetett részük a racionális kapitalizmus megteremtésében, mert kívül álltak a céheken. De még a céhek mellett sem igen tudtak a felszínen maradni, még ott sem, ahol – mint pl. Lengyelországban – nagyszámú proletariátus állt a rendelkezésükre, melyet akár bedolgozó munkára, akár gyári munkára megszervezhettek volna. Végül azt is hozzá kell tennünk, hogy az igazi zsidó etika – mint a Talmudból is kiderül – jellegzetes tradicionalizmus. A jámbor zsidó éppúgy fél mindenfajta újítástól, mint a mágikus kötöttségek között élő természeti népek fiai.

Mindazonáltal a zsidóság – ha figyelembe vesszük, hogy a zsidók közvetítették a kereszténység felé a *mágiaellenességet* – még a modern racionális kapitalizmus szempontjából is döntő szerepet játszott. A zsidóság és a kereszténység, s talán két-három keleti (köztük egy japán) szekta kivételével egyetlen vallás sem egyértelműen mágiaellenes. A zsidó vallás mágiaellenessége valószínűleg abból származik, hogy az izraeliták Kánaánban a földművesek istenének, Baalnak mágikus kultuszával találták szembe magukat, az ő istenük, Jahve viszont a vulkánok, földrengések és a dőghalál ura volt. A két papság közti ellenségeskedés és Jahve papjainak győzelme lejáratotta a Baal-kultusz termékenységmágiáját, amelyet zűrzavarosnak és istentelennek bélyegzett. A zsidóság azután útnak indította a kereszténységet, s a kereszténységnek egy lényegét tekintve mágiaellenes vallást adott útravalóul, amivel nagy szolgálatot tett a gazdaságtörténetnek. A kereszténység hatókörén kívül ugyanis a mágia uralma jelentette a gazdasági élet racionalizálásának egyik legsúlyosabb akadályát.

A mágia valójában a *technika és a gazdaság sztereotipizálását* jelenti. Amikor Kínában meg akarták kezdeni a vasutak és a gyárak építését, komoly nehézségeket okozott a geomantika. A konfliktus abból eredt, hogy a geomantika követelése szerint a létesítmények elhelyezésénél tekintettel kell lenni bizonyos hegyekre, erdőkre, folyókra, temetődombokra, nehogy megzavarják a

szellemek nyugalmát.⁶⁵ Hasonlóképpen álltak szemben a kapitalizmussal Indiában a *kasztok*. Ha egy indiai bármilyen új technikát alkalmaz, az mindennek előtt azzal jár, hogy kiválik a kasztjából és egy új – mégpedig alacsonyabb – kaszt tagja lesz. Mivel hisz a lélekvándorlásban, számára ennek elsősorban az a jelentősége, hogy a legközelebbi újjászületésig lelke távolabb kerül a megtisztulástól. Ilyesmibe tehát aligha fog belekezdni. Ráadásul minden kaszt tisztátalannak tartja az összes többi kasztot. Márpedig olyan munkásokat, akik nem vehetnek el egymás kezéből egy vízzel töltött edényt, nem lehet egy gyárban foglalkoztatni. Csak napjainkban – majdnem egy évszázados angol uralom után – sikerült ezeket az akadályokat elhárítani. Az akadályok tehát hosszú távon eltávolíthatók, de a kapitalizmus nem jöhet létre olyan emberek között, akiknek gazdasági életét szigorú mágikus kötelek bélyegzik.

A mágia megtörésének és az életvitel racionalizálásának minden időkből egyetlen eszköze a nagy *racionális prófécia*. Persze nem minden prófécia tudja megtörni a mágia hatalmát, de ha a próféta csodákkal és egyéb eszközökkel legitimálja magát, sikerülhet rést tennie az áthagyományozott szent és sérthetetlen rendben. A prófécia *fölködték a világot a varázslat alól*, és ezzel megvetették a modern tudomány, a technika és a kapitalizmus alapjait. Kínának nem voltak saját prófétái. A prófécia – amennyiben egyáltalán létezett – mindig külvülről jött, mint pl. Lao-Ce és a taoizmus. Indiában viszont kialakult egy megváltóvallás; Kínával ellentétben itt létezett a nagy prófécia. Ez azonban *példázatprófécia* volt, ami azt jelenti, hogy a tipikus indiai próféta, pl. Buddha, megmutatta ugyan a világnak, hogy milyen élet vezet a megváltáshoz, de nem tekintette magát Isten küldöttének, nem állította, hogy Isten számára kötelezően előírja a megváltáshoz vezető életet: életével csupán követendő példát mutatott azoknak, akik önként és szabadon a megváltás elérését tűzték ki célul. A megváltást azonban el is lehet utasítani, hiszen nem mindenkinek az a sorsa, hogy halála után eljusson a nirvánába, tulajdonképpen csak a szó legszigorúbb értelmében vett igazi filozófusok képesek arra, hogy undorral elforduljanak a világtól és – elfogadván a sztoikus végkövetkeztetést – kivonuljanak az életből. Ilyenformán az indiai prófécianak csak az intellektuális rétegek számára volt közvetlen jelentősége. A közéjük tartozók kivonultak az erdőbe és

65 / Természetesen amint a mandarinok rájöttek, hogy mekkora hasznot jelent a számukra egy ilyen építkezés, azonnal megszűntek a nehézségek – ma is a mandarinok a vasutak főciszvényséi. Hosszú távon semmiféle vallási vagy etikai meggyőződés sem képes föltartóztatni a kapitalizmust, ha az már teljes fegyverzetben döngeti a kaput. Am az a tény, hogy a kapitalizmus képes leküzdeni a mágikus korlátokat, még nem bizonyítja, hogy genuin módon ki is alakulhat ott, ahol komoly szerepe van a mágának.

nincstelen szerzetesek lettek. A tömegek számára azonban egészen más jelentősége volt annak, hogy létrejött egy buddhista szekta: a tömegek szempontjából az volt a döntő, hogy ezzel lehetővé vált a szentek imádása. Az erdőkben most olyan emberek éltek, akiket csodatévő szenteknek tartottak, és a tömeg igyekezett jól ellátni őket, mert abban bízott, hogy a szentek a maguk részéről gazdagsággal, hosszú élettel és más effélékkel, tehát *világi* javakkal viszonozzák a jótettet, vagy hozzásegítik az embert, hogy jobb körülmények között szülessen újra. Tiszta formájában tehát a buddhizmus egy vékony szerzetesi rétegre korlátozódott. A laikus nem talált semmiféle etikai útmutatást, mely szerint megformálhatta volna életét: a buddhizmusnak is volt ugyan tízparancsolata, de a zsidó tízparancsolattól eltérően csupán ajánlásokat, s nem kötelező parancsokat tartalmazott. A legfontosabb tevékenység egyszer s mindenkorra a szerzetesek fizikai létének fenntartása volt. Egy ilyen jellegű vallásosság soha nem szoríthatja vissza a mágiát, legföljebb annyit érhet el, hogy új mágiával helyettesíti a régit.

Szemben az indiaiak aszketikus megváltóvallásával, a zsidó és a keresztény vallás kezdetétől *plebejusvallás* volt, és szándéka szerint mindig is az akart maradni. A korai egyház harca a gnosztikusok ellen voltaképpen az intellektuális arisztokrácia elleni küzdelem volt, amelyet minden ázsiai vallásban megtalálhatunk: így akarták megakadályozni, hogy az intellektuális rétegek magukhoz ragadják az egyház vezetését. Ennek a harcnak döntő szerepe volt abban, hogy a kereszténység befolyást szerzett a tömegek körében, s ilyenformán abban is, hogy a mágia a lehető legnagyobb mértékben visszaszorult. Teljesen ugyan mind a mai napig nem sikerült leküzdeni a mágiát, de mint szentségtelent és ördögtől valót sikerült háttérbe szorítani. A mágiaellenes magatartás csíráját már a régi zsidó etikában is megtalálhatjuk, amely sok szálon kapcsolódik a példabeszédekhez és az egyiptomiak ún. profetikus szövegeiből ismert nézetekhez. De hiába írta elő az egyiptomi etika a legmagasabb elveket, ha az egyiptomiak még a halottaikat is arra készítették föl, hogy hazudjanak: a halott ember szíve tájékára egy skarabeust helyeztek, hogy sikeresen félre tudja vezetni a holtak bíróját, képes legyen elhallgatni múltbéli bűneit, és így módon a paradicsomba jusson. A zsidó etikában nem voltak ilyen rafinált kibúvók és a kereszténység sem ismert ilyesmit. A kereszténység az úrvacsora formájában tulajdonképpen szentséggé szublimálta a mágiát, de nem adott hívei kezébe olyan eszközt, mint az egyiptomi vallás, amellyel tudnillik ki lehet játszani az utolsó ítéletet. Ha a vallásnak az életre gyakorolt befolyását akarjuk tanulmányozni, akkor egyfelől meg kell különböztetnünk a hivatalos vallási tanítást attól a tényleges magatartásformától, amelyet az illető vallás a valóságban

– esetleg akarata ellenére – *jutalmaz*⁶⁶, amelyért evilági vagy túlvilági jutalmat ígér; másfelől meg kell különböztetnünk az elhivatottak virtuóz vallásosságát a tömegek vallásos hitétől. Az elhivatottak vallásossága csak mint követendő példa játszik szerepet a mindennapi életben: a lehető legmagasabb követelményeket támasztja, melyek azonban a mindennapi élet morálja szempontjából nem mérvadó. A kétféle vallásosság viszonya különbözőképpen alakult az egyes vallásokban. A katolicizmuson belül sajátos kapcsolatot teremt a kettő között, hogy a virtuóz vallásosság követelményei mint *consilia evangelica* állnak a laikusok kötelességei mellett. Tulajdonképpen a szerzetes az igazán tökéletes keresztény; azonban nem követelik meg mindenkitől, hogy ugyanúgy éljen, ahogyan ő, noha bizonyos erényei enyhített formában példaképpül szolgálnak a mindennapi életben követendő magatartás számára. A kétféle vallásosság ilyen kapcsolatának az az előnye, hogy az etikán belül nem következik be az a kettészakadás, amelyet a buddhizmusban figyelhetünk meg. Mindamelllett a szerzetesi etika és a tömegek morálja közti különbség azt jelentette, hogy a vallási szempontból legértékesebb egyének kivonultak a világból és külön közösséget alkottak.

Ez nemcsak a kereszténységre jellemző, hanem egyébként is igen gyakran visszatérő jelenség a vallások történetében, amit az is mutat, hogy mindig is óriási jelentősége volt az *aszkezisnek*. Az aszkézis bizonyos fajta módszeres életvitel kialakítását jelenti. Ebben az értelemben mindenütt létezett aszkézis. A tibeti példa jól mutatja, hogy milyen óriási teljesítményekre képes az aszkézis által áthatott módszeres életvitel. Tibet földjét a természet látszólag arra ítélte, hogy örökké pusztaság maradjon; ám egy nőtlen aszkétákból álló közösség Lhaszában kolosszális építményeket emelt és elterjesztette az országban a buddhizmus vallási tanait. Hasonló jelenséggel találkozhatunk nyugaton is, a középkorban. Ebben a korszakban a szerzetes volt az első racionálisan élő ember, aki módszeresen és racionális eszközökkel igyekezett elérni célját, nevezetesen a túlvilági életet. Csak neki szóltak a harangok, csak neki kellett beosztania az imához a nap óráit. A kolostori közösségek gazdasága volt a racionális gazdaság. A korai középkorban részben a szerzetesek állították ki a hivatalnokokat: a velencei dózse hatalma összeomlott, amikor az investitúraharc megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy ő nevezze ki a papokat a tengerentúli vállalkozásokhoz. A racionális életvitel azonban a szerzetesek körére korlátozódott. A ferencesrendi mozgalom a tertiarusok intézményével megpróbálta

⁶⁶ / [Vö. M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. kötet, 163–164. o., 165. o. 3. jegyzet, 173. o. 1. jegyzet, 176. o. és k. 3. jegyzet, 234–35. o. – J. W.]

ugyan a laikusok körére is kiterjeszteni, de a gyónás intézménye útját állta az ilyen kísérleteknek. Az egyház kialakította a maga gyónáson és vezeklésen alapuló rendszerét, melynek segítségével domesztikálni tudta a középkori Európát. A középkor embere számára rendkívül fontos volt, hogy a gyónás megszabadítja terheitől, ha a kirótt penitenciát végrehajtja; ez volt az egyetlen lehetősége, hogy megszabaduljon attól a nyomasztó bűntudattól, amelyet az egyház erkölcsi előírásai ébresztettek benne. Ezen valóban megtört a módszeres életvitel egysége és szigora. Az egyház, mint jó emberismerő, egyáltalán nem számított rá, hogy az egyén mint erkölcsi személyiség zárt egység volna; feltételezte, hogy a gyónáskor elhangzó intelmeket és a mégoly szigorú bűnhődést mindig újabb erkölcsi összehajlás követi, vagyis igazakra és igaztalanokra egyaránt kiterjesztette kegyelmét.

A reformáció véglegesen szakított ezzel a rendszerrel. A *consilia evangelica* (lásd 289. o.) kihagyásával már a lutheri reformáció is az etikai kettősség megszűnését, az általánosan kötelező és a speciálisan az elhivatottak számára javallott morál különbségének eltűnését jelentette. A világtól elforduló aszkézis ezzel értelmét veszítette. Azoknak a szigorúan vallásos embereknek, akik korábban kolostorba vonultak, mostantól kezdve az *evilági életben* kellett aszketikus elveik szerint élniük. A világban megvalósuló aszkézis számára az aszketikus protestáns felekezetek teremtették meg az adekvát etikát. A protestantizmus nem követelt nőtlenséget: a házasságot egyszerűen a gyermeknemzés racionális intézményének tekintette. Nem ajánlotta híveinek, hogy éljenek szegénységben, de óva intette attól, hogy a vagyonszerzés hívságokra, önfeledt élvezetekre csábítson. Sebastian Franck tehát nagyon találóan fogalmazott, amikor a következő szavakkal foglalta össze a reformáció értelmét: „Azt hiszed, megmenekültél a kolostortól, pedig mostantól minden embernek egész életében szerzetesként kell élnie”. Az aszketikus-protestáns vallásosság klaszszikus országaiban az aszkézisfogalom átalakulásának jelentősége mind a mai napig nyomon követhető. Ez a változás kiváltképpen az amerikai vallási felekezetek esetében bizonyult jelentősnek. Ha egy bankár vagy egy orvos letelepedett valahol, vagy hozzálátott kapcsolatai kiépítéséhez, még 15–20 évvel ezelőtt is⁶⁷ minden esetben megkérdezték, hogy melyik vallási közösséghez tartozik – noha az állam és az egyház akkor már szétvált egymástól –, és a választól függött, hogy az illetőnek milyen kilátásai lesznek. A vallási szekták ugyanis szigorúan megvizsgálták a felvételüket kérők erkölcsi magatartását. Az amerikai szektákban ismeretlen volt a zsidó morál, amely különbséget tett az

67 / 1900–1905-ben [J. W.]

egymás közti és a kívülállókkal szembeni viselkedés között, és így a szektához tartozás volt az üzleti tisztesség és megbízhatóság biztosítója, s ez a kettő biztosította azután a sikert. Innen származik a „honesty is the best policy” alapelv, és ezért ismételték a kvékerek, a baptisták és a metodisták szakadatlanul, hogy a tapasztalat szerint Isten megáldja az övéit. „Az istentelenek nem bíznak meg egymásban, hozzánk fordulnak, ha üzletet akarnak kötni”, tehát, mondják: „a jámborság a legbiztosabb út a gazdagsághoz”. Tulajdonképpen ebben nincs semmi álszentség, csupán arról van szó, hogy a vallásosság szándékolatlan és eredetileg föl sem ismert következményeit érvként tudták fölhasználni. Mindamelllett a jámborságnak köszönhető vagyonszerzés dilemmát okozott, mégpedig teljesen hasonlót ahhoz, amely a középkori kolostorok életében minduntalan fölmerült: a vallási céh mindig meggazdagodott, a gazdagság a vallásosság hanyatlásához, ez pedig szükségképpen az eredeti vallási elvek helyreállításához vezetett. A kálvinizmus úgy próbálta elkerülni ezt a nehézséget, hogy az embert csupán az Isten által rábízott vagyon *kezelőjének* tekintette; elítélte az élvezeteket, de nem hagyott kibúvót, nem engedte, hogy az egyén megszökjék a világ elől, hanem mindenki számára vallási feladatként tűzte ki, hogy egyéni életében racionálisan az Isten által rábízott vagyon gyarapításán munkálkodjék. Ebből a gondolatvilágból származik a mai „hivatás” szó, amely csak a protestáns bibliafordítások szókincsének hatását mutató nyelvekben található meg.⁶⁸ A szó értékelést fejez ki: ami hivatás – még a racionális alapokon nyugvó kapitalista keresőfoglalkozás is – valójában nem más, mint az Isten által kítűzött feladat teljesítése. Végül soron a puritánok és a Stuartok kapitalista beállítottságúak voltak, de jellemző módon a puritánok utálták a zsidókat: a puritán ember számára ugyanis a zsidó testesítette meg mindazt, ami visszataszító, hiszen éppúgy részt vett az irracionális és illegális üzletekben – háborús célokra nyújtott uzsorakölcsönt, adót és hivatalokat bérelt –, mint az udvaroncok.⁶⁹

A hivatásfogalom szerepének növekedése először is mesésen tiszta lelkiismeretet és ráadásul igyekvő munkásokat biztosított a modern vállalkozónak: ugyanis az önfeláldozó munkás – azaz aki aszketikusan a hivatásának szentel-

68 / Vö. M. Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. I. kötet, 63. o. és kk., 98. o. és kk., 163. o. és kk., 207. o. és kk.69 / „Ezt az ellentétet – a mindig is szükséges fenntartásokkal – úgy lehetne kifejezni, hogy míg a zsidó kapitalizmus csupán spekulatív *pária*-kapitalizmus, addig a puritán kapitalizmus polgári munkaszervezet.” (M. Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. I. kötet, 181. o. és k. 2. jegyzet.)

te magát és beleegyezett a kíméletlen kapitalista kizsákmányolásba – jutalmul az örök üdvösség kilátását kapta a vállalkozótól. Márpedig az ilyesminek egészen más volt a reális jelentősége azokban az időkben, amikor az egyházi fegyelem a teljes életet számunkra már felfoghatatlan mértékben kordában tartotta. A katolikus és a lutheránus egyház egyaránt ismerte és megkövetelte az egyházi fegyelmet. Az aszketikus protestáns közösségekben azonban csak az járulhatott az úr asztalához, aki erkölcsi szempontból kifogástalannak bizonyult; az erkölcsi alkalmasságot viszont az üzleti tisztességgel azonosították, vagyis a tartalmi kérdéseket – az illető *hitét* – senki nem firtatta. Nincs még egy egyház vagy vallás, amely ennyi erővel, ennyi öntudatlan rafinériával nevelt volna kapitalista beállítottságú egyéneket; emellett mindaz eltöprel, amit a kapitalizmus a reneszánsznak köszönhet. A reneszánsz művészei technikai problémákkal foglalkoztak és elsőrangú kísérletezők voltak. A művészetből és a bányászatból került át azután a kísérletezés a tudományba. A reneszánsz *világszemlélet* azonban – noha messzemenően meghatározta a fejedelmek politikáját – nem vezetett az emberi lélek olyan átalakulására, mint a reformáció újításai. A XVI. században, de még a XVII. század elején is szinte minden nagy tudományos felfedezés a katolicizmus talaján született meg: Kopernikusz katolikus volt, Luther és Melancthon viszont elutasító álláspontra helyezkedett Kopernikusz felfedezéseivel szemben. A tudományos haladást és a protestantizmust egyáltalán nem lehet minden további nélkül azonosítani. Nemcsak a katolikus egyház akadályozta időnként a tudományos haladást, az aszketikus protestáns szekták sem igen akartak hallani a tiszta tudományról, hacsak az eredmények nem a mindennapi élet reális szükségleteit érintették. A protestantizmusnak nem a tudományos haladásban volt szerepe; igazi nagy teljesítménye az volt, hogy a tudományt a technika és a gazdaság szolgálatába állította.⁷⁰

A modern homo oeconomicus immár kinötte vallásos gyermekkorát. A mai világban a hivatásfogalom *caput mortuum*. Az aszketikus vallásosságot a világgal és az emberrel szembeni magatartásban egyfajta pesszimista-realista beállítottság váltotta föl, mely szerint – ahogy Mandeville mondja a Méhek meséjében – a magánbűnök bizonyos körülmények között az összesség javát szolgálhatják. Amikor a szekták eredetileg hatalmas erejű vallásos pátozának telje-

sen nyoma veszett, a gazdasági eszmék terén az érdekharmónia lehetőségét hirdető felvilágosodás optimizmusa lépett a protestáns aszkézis örökébe, s ez az optimizmus lebegett a késői XVIII. és a kezdődő XIX. század uralkodói, államférfiai és írói előtt. A gazdasági éthoszt, mely az aszketikus eszmék talaján jött létre, ekkor fosztották meg vallásos köntösétől. Ez szükségképpen súlyos következményekkel járt. Ameddig a munkásokat az örök üdvösséggel lehetett biztatni, addig elképzelhető volt, hogy a munkásosztály beletörődjön a sorsába. Amikor azonban ez a vigasz is elesett, ez a tény már önmagában is felszínre hozta azokat a társadalmi feszültségeket, amelyek azóta is állandóan nőnek. Ezzel elérkeztünk ahhoz az időponthoz, amikor a kapitalizmus korai szakasza véget ért, és a XIX. században beköszöntött a vas korszaka.

70 / Vö. még: E. Troeltsch: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1912. (Újranyomatva: 1919.) Max Webernek a kálvinizmus jelentőségéről kifejtett felfogása el-lenállásba ütközött. Ellenzői közül említsük meg L. Brentano-t (Die Anfänge des modernen Kapitalismus. München, 1916. 117. o. és kk.) és G. Brodnitz-ot (Englische Wirtschaftsgeschichte. I. kötet, 282. o. és kk.).